

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIII-ik évf.

Julius, Augustus. 1878.

4-ik füzet.

A VISZSZATÉRÉS NÉMELY REMÉNYTELJES JELEI. (Some hopeful signs of retrogression).

Brooke Herford chicagói lelkész felolvasása az amerikai unitárius társulat idei nagy gyűlésén.

FORDITOTTA PÉTERFI PÉNES.

A mult század közepe táján, midőn az angol disszidentek közül az orthodoxok azon mozgalom következtében, mely az unitarizmusban végződött, nyugtalanodni kezdettek, egy calvinista hallgató a régi iskolából lelkészéhez menve, ki már szintén arianizmus felé hajlott, némi czéltatossággal azt mondotta: hogy „ő a régi vallást inkább szereti“. „Én is — mondá a lelkész — mert minél régiebb annál jobb; s az én hitvallásom ép oly régi, mint az apostolok“. Ez eset azt mutatja, hogy helyes retrograde irány is létezhetik. A mi legújabb nem mindig a legigazabb vagy legjobb. Mindenelőreirányzott mozgalom nem szükségképen előhaladás. Az új-platonisták alább álltak Platonál; a Ptolemeusok architecturája alább állott a Pharaok architecturájánál; az athanasiusi hitvallás kereszténysége a niceai hitvallásénál és minden hitvallás kereszténysége alább áll Jézus kereszténységénél. E tünemény, mely a retrogressiot némelykor igenis szükségesnek mutatja, gyakran az értelmi erő hanyatlásából, néha pedig emelkedéséből származik, a mikor az, nem a tények útján haladva, rossz irányt követ. Az emberi szellem mohó vizsgálódásában gyakran igen sebes vágatva halad előre és oly kérdéseket akar megoldani, melyek látkörén kívül esnek és így oly következtetésekre jön, melyek a valódi alapot nélkülözik. Ezért haladásában a rendes mederből kicsap. És így szükségessé válik oda ismét visszaszállni és abban kísértetni meg új futamokat. A valódi haladás útja némelykor az egyenes visszatérés.

Nincs a világon tárgy, melyben az emberi szellem inkább törekedett volna előhaladni és a melyben nagyobb visszatéréseket

kellett volna tenni, mint a vallás. Az emberiség theológiáinak gyenge oldala az volt: hogy azok elhibázott következtetéssel lettek megalkotva. És ezen elhibázott következtetésnek az egész vallástörténetben legszembetűnőbb példáját szolgáltatja a régi calvinismus, mely látszólagosan bizonyos igazságokból indult ki és azokból a legridegebb logikával következtetve oly félre vezette az embereket, a mily félre egy isteni vagy emberi tényből meritett következtetés sem. A calvinismus annak idejében nemes visszahatás volt a papságnak az emberek üdvében igényelt hatalma, büntetés, megbocsátás és a misék ellen, melyeket a római egyház a purgatoriumban levő lelkekre nézve gyakorolt. A calvinismus az istenség ama fenséges gondolatára tért vissza, mely az üdv dolgában kizárta a papi mesterség minden kicsinyes befolyását Istenre, és azt állította, hogy Isten az ember sorsát nem intézi pápa vagy pap által.

Az ember sorsa Isten kezében van, és hoghya ott van, nem lett-e az tényleg már régen elhatározva, mert avagy nem mindentudó-e Isten? Így az előre elrendelés bizonyosnak látszott és létrejött az „előre elrendelés“ tana, melyet aztán követett a „kiválasztási tan“. S minthogy a jó arra választatott ki, hogy üdvözítettessék, lehetetlen volt kikerülni azt a következtetést, hogy a rosz arra lett kárhoztatva, hogy elveszszzen s így következett az „elkárhoztatás“ tana és következtek a régi calvinismus minden rettenetes tanai. Hoghya a roszak örökre pokolra vannak kárhoztatva Isten dicsőségére, a jóknak tudni kell azt és ez a tudás boldogságukkal nem ellenkezik, sőt összefér. Imen eredtek mindazon megrázó dolgok, melyeket az örömről beszéltek, melylyel a szentek a pokol kínait szemlélnék. S mi történik azokkal, kik csecsemő korukban hálnak el? kérdezték az emberek. Midőn a calvinisták már egyszer odáig mentek, hogy felnőtt férfiak és nők örökre pokolra lettek kárhoztatva, mielőtt még születtek, lehetetlen volt tovább menve ugyanazt fel nem tenni a gyermekekről is, és így egész bizonyossággal kezdték hinni, hogy a pokolban gyermekek is vannak. És ez mint logikai okoskodási műfolyam az isteni előretudás feltételéből vezetve le a lehető következetesnek és elkerülhetlennek látszott. De az az embereket sziklára vitte, hol igen soknak hajója az ellenmondáson türest szenvedett. És a midőn az emberek így sziklára jutva észrevették a rosz vezérletet, kezdték fölfelé nézni és a kőd, mely szemükre nehezedett, kezdett oszlani és kezdték az Isten örökkévaló atyáságának tudata által valóban fölemelődni és meggyőződni

a felől, hogy a calvinismus rendszere őket félrevezette és nekik attól vissza kell térni.

A félelmes légkörből való visszatérés, melybe az embereket a calvinismus vezette, egyike volt a mult reményteljes retrogressioinak. A calvinismus gyakorlatilag ma már holt valami. De vegyünk egy más vallási tárgyat, melyre nézve a retrogressio épen jelenleg van folyamatban. Vegyük az Istenség természetének eszméjét az orthodoxoknál. Minő út lett követve a régi héber egy istenség eszméjétől és Jézus magasztos tanításaitól — Isten a mi mennyei Atyánk — a háromság mysticus tanáig! A háromság tana szintén elhibázott következtetés eredménye. Jézus beszélt az Isten beme levő, őt vezérlő és általa nyilatkozó szelleméről — mely szólamok az ő Istenben való élete dicső tudatának kifejezései — és ő azt kívánta, hogy tanítványai is ily életet éljenek; de a mint a keresztény élet első felbuzdulása oda lett, e kifejezések csakis Jézust Istennek tételezve fel látszottak érthetőknek. Mihelyt az egyház bölcselő stadiumába lépett, az istenítés lett irányeszméje és a Krisztus mellett istenítette a szent lelket is. És lön az Isten állatjában egy és személyében három: Atya, Fiu, Szentlélek. És a midőn az egyház így cselekedett, azt hitte, előhaladást tesz. Egy püspökegyházi jó testvér így szólott hozzám a napokban: „Nem ismerek szót, melyben önök unitarismusokat kifejezhetik, melyre nézve mi ne egyeznénk, csakhogy önöknél tovább megyünk“. Megengedem, csakhogy tovább menni, nem egyszersmind előhaladni. A háromság semmiesetre sem előhaladás, midőn az „az egy Istennél, a mennyei Atyánál“ meg nem áll, hanem az istenség mysteriorus megkülönböztetései bocsátkozik. S annak vissza kell térni, az már visszatérőben van. Midőn az emberek az úri ima világánál néznek fel az ég felé: „ti pedig mikor imádkoztok, mondjátok: Mi Atyánk!“ ez egyszerű nagy igazság éreztetni fogja velök, hogy a hitvallások ama homályos megkülönböztetései őket mégis félrevezették! És az emberek visszatérnek, imáikban már is visszatértek. A háromságot az imában többé nem találhatni. És a hitvallások is hovatovább mindinkább amaz egyszerű nagy igazság világánál magyaráztatnak, mely szerint az Isten egy. Ez retrogressio, de oly retrogressio, mely a szabadszellemeű vallásra nézve a legreményteljesebb.

A retrogressio egy másik ígérő jele, melyet az egyházak ma az emberi természetet illető gondolataikban tüntetnek fel. Az emberi megromlottság és a jóra képtelenség minden középkori tanai szintén

elhibázott következtetés gyümölcsei. Az nagyon jó, megtámadhatlan kiindulási álláspontnak látszott, hogy Istennek az embert tökéletesnek kellett először teremteni. Az ember aztán bűnt követett el és ebből kiindulva az iskola emberei következtettek saját logikájuk szerint. A paradicsomi bűn miatt az ember elvesztette ártatlanságát; természete megromlott; és Ádám maradékai mindnyájan bűnszemmet örököltek. Továbbá, minthogy Isten végtelen lény, nekik ugy tetszett, hogy az ellene elkövetett legkisebb bűnök is végetlennek kell lenni, és egy végetlen bűnt végetlen büntetésnek kell követni és hogy egy igazságos Isten nem bocsáthat meg, míg a büntetés lefizetve nincs. Így az egész emberi faj egyetlen nagy osztályba, az elveszett, bűnös, segélyért esdő lelkek osztályába lett sorozva. Még a jó cselekedetek is, melyeket ezen elkárhoztatt, megromlott lelkek miveltek, s melyek megromlottságukat túlsúlyozták, nem értek semmit. Mert a míg az emberek meg nem lettek váltva és újra nem születtek, cselekedeteik bűnben kellett hogy foganjanak és semmi Isten előtt kedvest nem mivelhettek. De ez az előhaladás tévesztett irányu volt. És eljött az idő az ébredésre. Midőn az emberi természetet mélyebben, alaposabban kezdték ismerni az emberek, belátták, hogy az ember nem egészen megromlott, elesett lény. És itt az embereknek újra vissza kellett térni. Az egyházak nagy része ma ama zátonyon feneklik. És sokan épen ezért igyekeznek menekülni azokból. Sokan visszatérnek az emberi természetről való alaposabb nézetekhez és megismerik az emberben mind a jót, mind a rosszat. Megtérnek a jót becsülni, bárhol találják, akár egy bűnbánó esetben, akár a vadon szilaj fiaiban. Az emberek Anselm és Augustinustól Pálhoz és Jézushoz kezdenek visszatérni; a dogmavallástól az aranyszabály, a samaritanus és hegyi beszéd gyakorlati vallásához. És mindezen visszatérések minő jelei a reménynek és bátorításnak a vallási valódi szabadelvűségre nézve!

De jöjjünk kissé közelebb saját tűzhelyiinkhez. Vajjon csak az orthodox gondolkodásra nézve szükséges-e olykor-olykor a retrogressio? Feltehetjük-e azt, hogy a mi szabadelvű egyházaink és előhaladt gondolkozóink haladása egyedül olyan, mely retrogressiot nem szükséges. Nem alkotnak-e azok theóriákat nagy sebbel és messzse menve, nem foglalnak-e el szélső álláspontokat, melyeket, midőn a tények ellenkezőt mutatnak, el kell hagyniok? Bizonyára, nem merészelnénk azt mondani, hogy nem. A tény ez, hogy a jelen

korszak óriási értelmi tevékenysége míg egyfelől némelyet félénken visszafart egyáltalában minden haladástól, másfelől némelyet tulságos kíváncsisággal ragad előre. Korunk par excellence szabadgondolkozónak szokása semmiféle új eszmétől nem félni, úgy hogy sokszor oly nyakra-főre rohamnak elé, hogy az eszméket minden bizonyítás nélkül fogadják el. Beecher így szólott Dr. Taylorhez: „Követem az igazságot, hogyha az nem visz a Niagarán túl!” Taylor meg így felelt: „Én pedig még akkor is követem, hogyha túlvisz.” Jól van. Helyes. Csakhogy alkalmilag az ily fellengő szabadgondolkozókka^l megtörténik, hogy elmerülnek és a népet is magokkal elmerítik, mielőtt tudnák, hogy az az út csakugyan az igazsághoz vezet. S nekem ugy tetszik, hogy az emberek utóbbi időben kezdenek visszalépni némely szélső álláspontokról; ugy tetszik, hogy bizonyos hajlam mutatkozik a dolgokat nem vinni a legszélső határig, és a theoriákat ismeretlen mezőikig, hanem visszajönni a vallásos hit és élet igaz és mély tényeire. Természetesen nem mutathatom fel itt mindazon mezőket, melyeken ez irány jelentkezik, de egy vagy két figyelemre méltót fehmutatok, melyek a retrogressio jeleit saját körünkön kívül feltüntetik. Vegyük például a kifejlődés (evolutio) elméletét azon alakjában, mint azt leglelkesebb védői kifejtették. Ugy tetszhetik valóban, mintha ez elmélet inkább a tudomány, mint a vallás dolga volna; és bizonyára, ha valahol, a tudományban a tények szent dolgok, és mi biztosságban érezzük magunkat azok vezetését követve. És a nagy figyelem, melylyel a jelenkor a tudomány iránt viseltetik és az a tiszteletteljes készség, melylyel szabad egyházainkban a tudomány vivmányait üdvözlük, valóban oly jelenségek, melyeknek csak örvendhetünk. És mégis nekünk résen kell lenni, hogy a tudomány „tényeit“ azok magyarázatával össze ne téveszszük. A tudomány nem mind tényekből áll. A mint Tyndall a képzeletnek a tudományban való használatáról irt gyönyörű essay-jében megmutatta, a legmagasabb tudományos előhaladás, a legfényesebb eszmék, melyek az embereket új felfedezésekre vezették és a legnagyobbszerű felszárnyalások a száraz tényektől azok jelentése és viszonyaiig, látható tényekből törvényekig és elvekig, melyek ép oly láthatlanok, mint a lélek, mely azokat látja — mindezen eléhaladás az ember okoskodó és képzelő erejének szüleménye, mely a látottról a látatlanra emelkedik. Annak útja némelykor ép a megismerhetlen felé tart. És csak a theologia volna az, mely a „megismerhetlennel“ foglalkozik. Tyndall ugy nyilat-

kozik, hogy a világosság hullám-elmélete nemcsak hogy a képzeleterő által lett felfedezve, hanem felfogása is csupán a képzeleterő által lehetséges.

A tények és azok magyarázata közt megkülönböztetést tenni sehol sem szükséges inkább, mint az evolutio kérdésénél. Más az evolutio mint tény vagy tények sorozata és más az evolutio elmélete. A tény az, hogy változás, növekedés, fejlődés, evolutio sokkal nagyobb szerepet játszott a föld s myriard állagai és organismusai jelen állása létrehozatalában, mint az emberek eddig egyáltalán gondolták. Ez napról napra világosabbá lesz és az evolutio hovatovább nagyobb tért viv ki magának. Az érvényesülést szerez nemcsak a physiologia, hanem a nyelv, szokások, intézmények és még a valás terén is. És az evolutio méltán tartatik a jelenkori tudományosság egyik legnagyobb vívmányának.

De az evolutio, ugy a mint közönségesen értik, többet jelent, mint mi itt jelzők. Azt általánosan ugy tekintik, mint egy egyetemes elvet, mint a melyből minden létezőt kinagyarázhatni; kinagyarázhatni nemcsak a dolgok változásait, hanem magukat a dolgokat is, kinagyarázhatni az életet és az embert magát, e bámulatos tüneményt. És nem lehet csodálni, hogyha az evolutio elméletet annyira feldicsőítik. Az valóban nagyszerű elméletnek látszik. Az a világegyetem szétszórt tényeit egy szép és mindent magába foglaló elvbe viszi vissza. Az a tudomány türelmes munkásaira és még inkább az ezek munkáját éber szemmel kísérő bámuló nagy sokaságra, mint az igazság fényes prófétai világa szállott alá. Valóban sokan elfeledték, hogy az csak egy profétia és azt a gondolatvilágban, mint a világon legmesteribb gondolatot, királyi rangra emelték. S nem tévedek, ha azt mondom, hogy ez az irány uralja némileg szabad egyházainkat is. Maga a félelem, melyet az orthodox barátaink közt idézett elé, minket arra indított, hogy örömmel fogadjuk. És sokan közülünk az evolutio népszerű elméletét az új hit feltétlen kivánalma gyanánt hirdetik.

Én ugy gondolom, hogy ezeknek is bizonyos visszatérést kell tenniök. Bármennyire is menjünk szabadelvűségünkben, az evolutio elméletét nem tekinthetjük bezárt, megoldott kérdésnek. Megoldottnak az még egyáltalán nem tekinthető és a mennyire a tudományos vizsgálódás eredményeiből olvashatom, még sok idő kell arra, hogy megoldassék. Az evolutio, ugy a mint népszerűen szokták venni, nemcsak hogy még megbizonyítva nincs, sőt megbizonyítása

minél tovább annál nehezebbnek látszik. A kifejlődés feltételezett során nagy hézagok vannak, melyek még egyáltalában nem lettek áthidalva. Két átmenő ponton, mely kettő egyedül áll a vallással szorosabb összeköttetésben, azon két ponton t. i. hol az élettelen anyagnak az élő anyaggal és az oktalan állati életnek az ember-élettel kell összeköttetésbe hozatni, a hézag óriási és a tudomány legújabb haladása a helyett, hogy a hiányzó láncszemek kitöltésére irányulna, annak valószínűségét tünteti fel, hogy e láncszemek nem léteznek vagy sohasem is léteztek. A tudományos emberek már többször azt hitték, hogy az élettel'en anyag élő anyagba átmenetelének titka a mechanikai és chemiai erők működésére utalás által általok felfedeztetett, de szorosabb vizsgálódás e hiedelmet mindig tévedésnek bizonyította be és az élet maradt a régi titoknak.

Érdekes, mit Virchow, a nagy német tudós, az embernek az oktalan állatokból való kifejlődésére nézve mult ősön Münchenben mondott. A geologia az ember lételét illetőleg meszsi korszakokra szolgáltat bizonyítékot, de a jégkorszak embere épen oly különálló lény, mint a mily különálló a jelen korszaké. A történelőtti (prehistoric) archeológiában is minden tényleges előhaladás ugyanezen eredményre vezetett. „Most épen úgy, mint tiz évvel ezelőtt“ — mond ő — „az emberek midőn valamely turfa-mocsárban, vagy czölöp-épitményben, vagy régi üregekben koponyát találtak, abban az ember vad, még egészen fejletlen állapotának bánulatos emlékjelét vélték látni. Azt majom-koponyának tartották, abból majomszagot éreztek ki, mely majom farka a fokozatos fejlődésben elveszett. A régi baranglakók és czölöpkori emberek szintén tekintélyes társaságnak lettek feltüntetve. Nekik oly teriméjű fejük volt, milyent a mai emberek közül sokan irigyelhetnek. De tényleg el kell ismernünk, hogy még egy ásatag sem találtatott, mely az ember alsóbb fokú fejlődésére nézve typus gyanánt lenne tekinthető, és minden új dolog, melyet a tudományos vizsgálat e tekintetben felszínre hozott, csakis távolabb visz az evolutio hypothesisétől az ember előállása megfajtésére nézve.

Természetesen, nem azt akarom mondani, hogy az evolutio, e nagy vezérelv és törvény, a mint az emberek a természet különböző birodalmaiba vizsgálódásaikkal mélyebben behatolnak, ne nyerhetne igazolást. S ha nyer, részemről ettől legkevésbé sem félek. Ha be lesz bizonyítva, hogy az ember valóban a majom-fajtól származott, meglehet, hogy a majmokat inkább fogom tisztelni, de az ember iránt

tiszteletem bizonyára akkor sem leend csekélyebb, mint jelenben. Semminemű felfedezés az ember eléállását illetőleg sem változtathatja meg azon magasabb állás tényét, melyet az ember ma elfoglal, s nem változtathatja meg még alapvallásos eszméinket is. A világegyetem törvényei és erői működéséről adott bárminő magyarázat nem semmisítheti meg az ember tudatát arról, a mi mindezen törvények és erők háta mögött elrejtve fekszik s a mi csupán ezen szóban fejezhető ki: „Isten“. Az evolutio-elmélet igaz a teremtés régi eszméjét elvetette és a mint mondják, a világegyetemről észszerűbb felvilágosítást adott. De nem elsiertet nézet-e ez? Az evolutio valóban semmit sem magyaráz meg. A tölgyfa problémája például nincs megoldva a magra utalás által. S ha a bevégzett világegyetem az ember lelkében az isteni teremtő akaratban való hitet ébresztette fel, az ősi tűzköd, bensejében virág, állat, gondolat, akarat és lelki öntudatosság csira-elemeivel, nem kevésbé egy isteni teremtő akaratot kell hogy feltételezzon. Maga Epicur is azt volt kénytelen kérdeni: „Honnan jött a chaosz?“ S nekünk nincs okunk miért félni. A földolog nem az, hogy a tények hogyan lettek, hanem, hogy ugy vannak. S nekünk a tényeket ugy kell vennünk, a mint vannak és e mellett lelkünket tárva kell tartanunk minden újabb felfedezésre, mert lehet himi, hogy a mint az emberek a világegyetem csodálatos titkaiba mélyebben és mélyebben hatolnak, ugy fogják találni, hogy a titkos erők, melyek a dolgok mögött rejlenek, nemcsak az evolutio-elméletet, hanem még nagyobbserü tanokat hordnak magukban. „A földön és egen több dolog van, mint a mit a mi philosophiánk“ vagy theologiánk, vagy még tudományunk is elképzelné tud. Sok oly gondolatra jöhetünk még, melyek a mint megvillannak, lelkünket ép oly csodálatosan magukkal ragadják, mint az evolutio-elmélet, az egész világegyetem ezen egyedüli nagyszerü explanatioja, jelenleg magával ragadja az emberek lelkeit. De a titok még felfedve nincs. És azoknak, kik ugy gondolkoznak, hogy felfedték, bizonyos visszalépést kell tenniök.

A bibliára térve sem tévedek, ha azt mondom, hogy azon szélső álláspontokról, melyekre némelyek a bibliát illetőleg helyezkedtek, visszalépésnek kell történni. A bibliáról való régi nézet visszahatása alatt, mely nézet annak minden szavát szentnek, ihletettnek vette, csaknem kikerülhetlen volt, hogy az emberek azon nézetre jöjjenek, hogy a biblia olvasásra is alig érdemes. S kétségen kívül ma az emberek a bibliát nem olvassák és tanulmányoz-

zák anynyira, mint ezelőtt. Régebb azt úgy tekintették, mint a világ egyetlen szent könyvét, de újabban mintegy előhaladási divat a Vedákat vagy a Koránt a bibliánál fennebb becsülni. Régebb a biblia csálhatatlan mester volt; ma alig tekintik valaminek.

E körülményt nagy részben a történelmi kritika előhaladásának tulajdoníthatni. Az utóbbi harmincz év történészei bámulatos lépéseket tettek az ősi történet tárgyalásában. Egy hagyomány sem maradt tőlük érintetlenül; mindeniket szigorú vizsgálat alá vették. Az eredmény az lón, hogy a népeknek multjokról alkotott kegyeletes hitvilága szét lett robbantva. Göröghon ős régi mondái, Róma egész ős története és mindazon mondák, melyeket Herodotus Egyptom régi dynastiáiról hallott és leirt, darabokra szedettek és a pontos elemzést természetesen nem állhatván ki, visszavettettek, mint oly adatok, melyek a régi világ élete és gondolkozása felvilágosításához mit sem nyujtanak. A zsidó nép traditioinak is, melyek a bibliában vannak öszszegyűjtve, ugyanezen sorson kellett átmenni. A patriarchák történeteí mythusoknak lettek feltüntetve, melyeket a későbbi kor a nemzetség-nevekre való tekintettel alkotott. Az Exodus datumai és számai egymásnak ellemnondók levén, ezért Izrael egész egyptomi története Mózes történetével együtt feladandónak declaráltatott; más történeteket pedig, mint Homér Iiadját, a jelen kritika kedvencz menedékében, solar mythusokban oldottak fel.

De már több jelét észlelhetni annak, hogy e kritikai módszer szélsőségbe hajtatott, észlelhetni különösen korunk érdekes régiségi felfedezései következtében. Az emberek a mult hagyományaitól annak lényeges maradványaihoz fordultak, melyeknek hitelt már inkább adhatni. Eltemetett városok ki lónek ásatva, régi nyelvek újra felfedezve, régi okiratok leolvasva és darabokra tört emlékek egészszé öszszerakva. Rómában, Ninivehben, Egyptomban és a mi legsodálatosabb, a homeri költemények színhelyein kitartó munkásság a régi világ becses maradványait hozta napfényre. És az eredmény az lón, hogy a hagyományok iránt új érdeklődés támadt, és azokban ma több igazságot látnak, mint gyanítani is lehetett volna, úgy hogy azokat ma már nem mondáknak veszik, hanem valóban szájról szájra adott hagyományoknak, melyek bármily homályos és megváltoztatott alakban is régi idők tényeiről és gondolatvilágáról szóló emlékezetek. Az eltemetett város, melyet Dr. Schliemann Hiszarlíkban talált és az ékszerfödte testek Mycenae sokáig felfedezetlen maradt sirjaiban, ha nem is erősítik meg mindazt, mit a

költők Trójáról és Agamemnonról énekeltek, de mindenesetre bizonyítékok ama régi világ szokásairól, életéről, gondolkozásáról. A tény ez, hogy a régi időkben a hagyománynak több értelme volt, mint ma van. Hogy a hagyomány ma mi, az nem lehet criterium arra nézve, hogy minek kellett lenni régen, a midőn az szent dolog, egyedüli történet, költészet, törvény, s a rokonságnak vagy a vagyonnak egyedüli okirata volt. Így a heroicus idők, a világ hajnal korszaka megvetett hagyományai új érdekekkel tanulmányoztatván a biblia régi történetei tanulmányozása is újra feléledt. És méltán, mert ezeknél tartalmasabb történeti elbeszéléseket alig találhatni; ezek nemcsak töredékes rajzok, hanem a távol múlt élete és gondolatvilága hű képei. Ezekhez hasonlóan egy sem tünteti fel az ember régi életét, melyben a vallás élő hatalom volt. A biblia nekünk az embert az Isten élete és szent akarata élénk érzetével mutatja fel, kiben a vallás nem csupán a humanitas ösztöne — mint általán minden népeknél — hanem hatalmas életműködési erő. Megengedjük, hogy a világ más vallásainak szent könyvei is nagy becsesel bírnak. Világosság és igazság mindenikben van. Azok mind az ember ugyanazon magasra törő lelkének termékei, mely minden égalj alatt és minden fajnál az isten-érzettel volt telülve. De az az érdekeltség, melylyel ma a biblia történeteit tanulmányozzák, a bibliát az őt illető rangra fogja emelni. Mert minél inkább párhuzamba tételnek más nemzetek szentiratai a héberék szentiratával, annál inkább ki fog tűnni ennek nagy becsé. Az emberiség vallási történetében semmi sem hasonlítható össze ama vallásos életárral, mely a héber fajban fel és alá hullámozott, mely megvilágosítja e faj legkorábbi hagyományait, mely átvilágol annak legdurvább korszakain, mely a zsoltárookban és profétiákban az örök kegyesség és igazság magasságára emelkedik, s mely Jézus Krisztus életében és evangéliumában culminál. És így a héber szent iratok a múlt legnemesebb tanuságcönyve a jelenre nézve, ugy a nagyszerű erkölcsi komolyság, egyszerű monotheismus, mint a gyöngéd és megihlető kegyesség által, mely bennök kifejeződik és a tekintélyi súly által, melylyel három ezer éven keresztül az élőhit forrása tudott lenni. A világnak ezen régi könyvhöz vissza kell térni és az már is visszatérőben van. Viszsa kell térni, nem azért, hogy azt vakon imádja, hanem hogy felvilágosult észszel becsülni tanulja; vissza kell térni, nem mint az isteni kijelentés egyetlen könyvéhez, hanem mint olyanhoz, melyben az isteni szellem és akarat a leg-

tisztábban fejeződik ki, s mely a változó, meg nem állapotott gondolatok e jelen korszakában a legszükségesebb dolgot tartalmazza, éreztetvén, hogy legtisztultabb modern hitünk az ember világrégi öntudatában gyökerezik.

Van még egy tárgy, a Krisztus képe, melyre nézve szintén a visszaterés jeleit észlelhetni. És ezen visszaterést különösen az orthodox egyházakban találjuk. Azok christológiáiktól kezdenek az evangelium Krisztusához visszaterni. A régi theologia istenitési szelleme Krisztust lassanként a trinitas második hatalmas személyiségévé emelte. Épen mint a zsidók erővel akarták Jézust királylyá tenni, a korai századok félkeresztény pogánysága erővel tette őt istenné. És mindkét esetben az eredmény ugyanaz volt. „Jézus eltávozott.“ Őt elvesztették. A Krisztusból az egyházban valóban sohasem volt oly kevés, mint midőn a virgó felekezetek a felett vitakoztak, hogy miként adjanak Jézusnak legmagasabb helyet az istenségben. Tizenöt századon keresztül ez istenített kép volt az, melyet a világ elé feltartottak. És nem mutatkoznak-e jelei már e képtől való visszaterésnek Jézusnak az evangeliumok által feltüntetett egyszerű életéhez? Lehet, hogy az egyházak végleg nem adják fel christológiáikat, de már látják, hogy azok elvégre is] csupán magyarázatok és a fődolog a magyarázott dolgot t. i. Jézus csodálatos életét tartani szem előtt, mely nagyságával, szent fenségével anynyira megragadta az emberek sziveit, hogy azt csakis csodálatos módon magyarázhatni ki. S így azt látjuk, hogy az emberek jelenben a legnemesb és legbensőbb vallásos érzéssel és gondolattal tanulmányozzák az evangeliumot, szemlélik és tüntetik fel Jézus abban megjelenő bámulatos életét. Oly munkák, mint a Schenkelé, Renané, Farraré és dr. Furness „Ecce Homo“-ja és még inkább az a nagy hatás, melyet ezen munkák keltettek, kétségtelen jelei a visszaterésnek és nem szükség bizonyitanom, hogy ez egyike korunk legreményteljesebb jeleinek.

És továbbá liberalis egyházainkban is nem találjuk-e a visszaterés szükségét? Mi beszélünk az orthodoxia visszateréséről Jézus evangéliumi képéhez, de nem azt látjuk-e, hogy a míg az orthodoxia egyfelől Jézus evangéliumi képéhez tér vissza, a liberalismus másfelől az evangéliumi Krisztustól oly messzre megy, hogy nem lesz mihez visszaternie. E kép egyik vonása a másik után törültetik ki. Először a csodák lettek elvetve, azután Jézus különös ihletése és isteni bölcsesége. Sokáig a Jézus iránti tisztelet az

ő páratlan jóságán nyugodott, de utóbbi időben sokan e jóságot is megtagadták tőle, mint olyan, mely csak a conventionalis, visszatekintő hámulat szüleménye, míg végre minden vonás, mely Krisztus képét bámulatossá teszi, történetietlennek lett hirdetve s maga a kép is. Az „új hit“ legutóbbi nyilatkozata, hogy Jézus csalással tünt el és az ő életének képe, mely által a kereszténység szive anynyi időn keresztül nyert ihletet és vigasztalást, egy szép fictionnak állítottott, mely messiási várakozásokból fejlődött ki.

De már miképen győződhetünk meg a felől, hogy e romboló kritika végre is nem igaz. Hogyha közülünk némelyek csupán gondolják, hogy sokan túlmenni a határon, hogyan tudhatjuk meg, melyiknek van igaza? Magam részéről megvallom, hogy a jelenkor negatív kritikáját olvasva és annak gondolatgazdagságát és komoly irányát figyelve, gyakran kérdeztem magamtól: Vajjon nincs-e e kritikának igaza, s a Krisztus iránti mély tisztelet végre is nem érzélgős képzelmény-e, mely saját képzeletünk teremtette idealon csüng, melynek az evangéliumokban való kép nem felel meg? S hogyha mi csak saját benyomásainkat akarnók mások ellenkező benyomásai ellenébe állítani, valóban nehéz lenne megfelelni a kérdésre. De mi mem vagyunk csak saját benyomásainkra utalva. Nem egyszer támad bennünk a gondolat, mily előnyös lenne, ha az evangéliumokat újan, minden előítélettől menten vehetnők kezünkbe. De mi azt nem tehetjük, mi nem vetközhetjük le magunkat. De ez némelykor mégis lehetséges. Ennek épen napjainkban három feltűnő példáját bírjuk azon nagy szellemű férfiakban, a kik Jézus életéhez az eddigiektől egészen különböző irányban közeledtek és pedig előítélet nélkül, vagyha előítélettel, az Jézus ellen szólott.

Stuart Mill J. egyike a legélesb philosophiai szellemeknek, a kereszténység iránt ha nem is ellenséges érzelemben, de oly nézetben volt fellelve, hogy az komolyabb figyelemre nem érdemes. Azt csakis későbbi éveiben visszavonultságában tanulmányozta és gondolatai ide vonatkozólag csakis halála után lettek a világnak átadva. A benyomás, melyet rá Jézus gyakorolt, megtetszik e szavaiból: „Még azok szemében is, a kik a Jézus különös illetésében nem hisznek, neki a legfenségesebb szellemű emberek közt kell helyet foglalni, a kikkel csak nemünk dicsekedhetik.“ Ő megengedi, hogy a Jézus életéhez a hagyomány sokat hozzá adott, „de az ő tanítványai és ezeknek követői közt ki tudta a Jézusnak tulajdonított mondásokat feltalálni vagy pedig az evangéliumokban kinyilat-

koztatott életét és jellemét megalkotni?“ „A rationalis kritika mindent elvehet tőlünk, de Jézust, ez előfutárai és követőitől megközelíthetetlen, a maga nemében egyetlen nagy alakot, el nem veheti.“

A második nagy példa: Keslud Chunder Sen. A mivel hindúra a kereszténység akár missionariusoktól ajánlva, akár európai idegen uraik élete által illusztrálva bizonyára nem nagy vonzerővel bír. S nem csoda, hogy a nagy hindu reformer távol kívánta magát a kereszténységtől tartani és a „Brahmo Somaj“ mozgalmat egyszerű theismus alapján indította meg. De a mily keveset ad ő az egyházi kereszténységre, épen oly mély tisztelettel hajlik meg a Jézus előtt. Az ő nagyszerű felolvasásában Jézus Krisztusról, melyet, mielőtt még Angliába menve a szabad keresztények iránta való nagy rokonszenvét élvezte volna, tartott, honfiai figyelmét Jézusra, mint Ázsia egyik nagy szülöttére már felhívta; és őt, miután nem az egyházaktól, hanem a szentírásból tanulta az ő fenséges tanait ismereni, úgy jellemzi, mint „az emberiség legnagyobb és legigazabb jóltevőjét“.

A harmadik Adler Felix, a ki Jézus életét még egy ellenségesebb állásponttól közelítette meg, mint a hinduismus, t. i. a judaismusról. Kevés szabadgondolkozó keltett a közönségnél oly hatást, mint Adler Felix az ő tiszta és világos gondolkozásával, bár ő nem keresztény, sőt még a vallás híve sem. Előtte a gyakorlati minden, és még ezen korlátolt nézletpontról tekintve is Jézust, benne az emberiség legnemesebb tulajdonságait látja egyesülve. „Jézus evangéliumi személyén egy ritka fenségesség ömlik el, mely a történet legheterogenebb nemzeteire és korszakaira a legbámulatosb varázserővel hatott.“ És ez nem a multból alkotott egyoldalú nézet, hanem egyszerű példája azon módnak, mely szerint ő Jézus jellemét és életét, mint a jelenre gyakorolt élő befolyások egyik legnagyobbikát veszi amaz ethikai irányban, melynek A. magát szenteli.

S én e tünetényeket a legszebb reményjeleknek tekintem. Ezek arról győznek meg engem, hogy a jézusi álláspont nem tévedés és mi jogosultan csüngünk mélységes tisztelettel ama legnemesebb életben, mely a világra a legszentebb befolyást gyakorolta. És e jelek szívemet azon reménnyel töltik be, hogy a Jézus iránti mélységes tiszteletben idővel minden egyház megtalálja ama határtalan szeretetteljes szellemet, melyben tani különbözőségük elvész és egymással összeolvadva egygyé lesznek. A mi anynyira különböző álláspontokról mi is az evangélium ugyanazon Krisztusához vezetettünk

viszsa, a melyet más egyházak most visszatérőleg keresnek. Jézus „a jelen legtündöklőbb világa épen úgy, mint volt a múlté. A dogmatismustól, mely a Krisztust az Istenbe meritette bé, a scepticismustól, mely őt mondában veszítette el, az emberek kezdenek visszatérni azon Krisztushoz, kinek egyszerű élete a világot először megragadta, mely élet bár mily tökéletlenül is tartatott fenn az evangéliumban számunkra, még homályosságában is a hitnek, szeretetnek és jóságnak a legfényesebb világa, melyet az emberiség valaha látott.

És most hadd mondjak egy pár szót e körülmény gyakorlati előnyéről szabad egyházainkat illetőleg, mert én úgy érzem és úgy gondolom, hogy ennek nagy gyakorlati haszna van. Az minket arra indít, hogy szorosabb szövetségbe egyesüljünk és közös szent ügyünket erősebb kezekkel ragadjuk meg és késedelem nélkül és nagyobb bensőséggel munkáljunk a mi szabad álláspontunkért, szabad vallásos nézeteinkért.

Azt hiszem, mindnyájan érezzük, hogy mi, mint a vallásért alakult szabad egyházak és hű munkások egyesülete, ha nem is paralyzáltattunk, de bizonyosan gyengítettünk azon kétségek által, melyek utóbbi időben a vallási dolgokra nézt támadtak. A gondolat eléhaladása oly villámgyorsaságu, a nézetek változása oly nagy, a theologiai átalakulás oly hirtelenül meglepő volt, hogy néha azt hitük, hogy vallási álláspontunkban nem sokáig fogunk megmaradni, sőt, hogy egyáltalán minden vallási álláspont túl lesz haladva.

A jelek, melyekre fennebb rámutattam, a megbizonyítás jelei.

Természetesen mi nem láthatjuk, hogy a jövő gondolatmenetei hová vezetnek, de mégis irányukat kivehetjük. Azok vallástalanságra vezetni nem fognak, hanem egyszerűbb, gyakorlatibb és szellemibb vallásra. A gondolat óriási apálya és dagályában, mely most a hitnek alapját is elsepréssel fenyegeti, majd meg babonás reactioba süllyed vissza, a magasabb igazság hullámai lassan, de biztosan emelkednek fölfelé. És az igaz és maradandó gondolatnak semmiféle mozgalmi iránya sem fogja megsemmisítéssel fenyegetni, mit Schiller a hit három szavának nevez: az Istent, kötelességet és halhatatlanságot; nem fogja felforgatni, a régi alapokat: a biblia iránti tiszteletet és a Jézus Krisztusban, mint mesterben, való hitet.

Igy minket minden arra ösztönöz, hogy szorosan egyesüljünk munkánkra, álláspontunk védelmére és terjesztésére. Mi az unitá-

rius álláspontot nem választottuk, az a mult harczaiból, őszeüit-közéseiből fejlett ki. Az a számot tekintve nem nagy álláspont. Összehasonlítva a rengeteg egyházzal, melyek körülünk vannak, mi gyenge népség vagyunk. És mégis álláspontunk dicsó. Mert szabadabb álláspont a miénkél ma nem létezik. Egy sincs, a mely oly tárva tartaná ablakait a világosságnak, mely Istentől jön, oly tárva tartaná ajtóit a szeretetnek, mely az embereket testvéries-ségben egyesíti. Nem mondom, hogy a mód, melylyel az igazságot keressük, tökéletes, de bármi hiányos legyen álláspontunkban, az út mindig nyitva van tartva azt tökéletessé tenni. Nem állitom, hogy felebaráti szeretetünk semmi kivánni valót sem hagy fenn, de az nem azért van, mintha egyházunk ajtóit igen szűkek lennének, hanem mert emberek és nem angyalok vagyunk és még a legszabadabb keresztények is néha igen szűk úton járnak és testvérietlen modort követnek. De nem kell feledni, hogy köztünk mégis oly keresztény vallás-erkölcsi élet virágzik, mely egy egyház létezését mindig jogosulttá teszi. A mi rokonszenvünk mély és kiterjed minden egyház és minden ember iránt, ajtóink ép oly nyitak, mint a szabad ég, de azért mi mégis azt mondjuk, hogy a szent tűz és szent életnek még melegebb gócaira van szükségünk — igen, oly szellemekre van szükségünk, melyek a kegyesség és jószág szent tűzétől égnek, s szívük szeretettel és jóakarattal teljes és kezük kész a munkára, mely a világot jobba tenni elősegíti. Ez az, a mi Krisztus életét minden élet fölé emelte, és ez az egyedüli kereszténység, melynek becse örökre megmarad.

És így mi élő kegyességben, szeretetben és munkában, a helyes úton haladva szolgáljuk a jelent és a jelent szolgálva készítjük elé a jövődőt. Mi gyakran beszélünk a jövő egyházáról és kíváncsiak volnánk tudni, minő hite lesz annak, vagy hogy egyáltalán lesz-e hite és hogy a mi életünk munkái és intézményeink hová fognak fejlődni. Mi azt nem mondhatjuk meg előre. Azonban annyiról bizonyosak lehetünk: hogyha életünket, mely a jelené, a legigazabban és a legjobban éljük le, a jövő fejlődése annál jobb és helyesebb irányu leend. Hogyha a majmok csakugyan emberekké lettek, bizonyára nem az által lettek, hogy nyugodtan ülve kritikailag vizsgálták farkaikat, hanem munkálva fejlesztették tehetségeiket. És hogyha a jelen egyháza a jövő dicsóbb egyházává akar kifejlődni, az nem álmodás, vagy üres vitatkozás, hanem komoly munka által történhetik, mely az élet minden köreit körülünk ál-

dással tölti be. Eljöhet az az idő, midőn himnuszaink és imáink az imádság magasb, tökéletesb formáinak fognak helyet adni, de a mi kötelességünk ma: imádkozni és énekelni teljes szívünkből. Eljöhet az idő, midőn vasárnapi iskoláink feleslegesekké válnak, de míg létezésük szükségesnek látszik, arra kell törekednünk, hogy azokat vonzókká tegyük, hogy a kicsiny gyermekek örömmel járjanak azokban az Isten előtti kedvességben. Eljöhet az idő, midőn misszióink és gyűléseink és intézményeink minden formája túl lesz élve, de csak ha most azokba jól belé éljük magunkat, foghatnak egykor túl élve lenni. „Várjatok a míg eljövök“ volt az Úr szava. Mi nem tudjuk, hogy ő mikor jön el és hogyan. Mi nem tudjuk, hogy a világ minő új világossága, vagy a lelkeknek minő fejedelme támadhat a jövő végtelenén, de a mi osztályrészünk: várakozni és komolyan felhasználni minden eszközt, munkát és intézményt, mely által Isten örök világosságához közelebb jöhetünk. És ekkor ha nem is e szózat: „Sok dolgok felett urrá teszek,“ de ama másik bizonyosan áldólag fog felettünk hangoztatni: „Jól van jó és hiv szolgám“.
